

Право людини

на захист суб'єктивного права на освіту

О. Ф. Мельничук

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету

З'ясовується абстрактність та недосконалість положень освітнього законодавства, адресованих захисту права на освіту. Визначаються позиції науковців щодо сутності таких правових категорій, як «захист права», «охорона права», «право на захист», «суб'єктивне право». Пропонуються авторські дефініції: «захист права на освіту», «право на захист суб'єктивного права на освіту».

Ключові слова: захист права на освіту, право на захист, суб'єктивне право, охорона права.

Выясняется абстрактность и несовершенство положений образовательного законодательства, адресованных защите права на образование. Определяются позиции ученых относительно сущности таких правовых категорий, как «защита права», «охрана права», «право на защиту», «субъективное право».

Предлагаются авторские дефиниции: «защита права на образование», «право на защиту субъективного права на образование».

Ключевые слова: защита права на образование, право на защиту, субъективное право, охрана права.

An abstract and imperfection of the positions of educational legislation, targeted to defence of right at education, turn out. Positions of scientists are determined in relation to essence of such legal categories, as «securing of

right», «guard right», «right for defence», «equitable right». Authorial definitions are offered: «securing of right for education», «right of defence of equitable right on education».

Keywords: *securing of right for education, right of defence, equitable right, a guard is right.*

Гарантованість ефективного захисту прав і свобод є одним із критеріїв, що дозволяє судити про рівень розвитку громадянського суспільства та правової держави. Без такої правомочності, як право на захист, немає взагалі будь-якого суб'єктивного права. Зазначене зумовлює посилену увагу дослідників до проблеми захисту суб'єктивних прав людини як у загальній теорії права, так і в окремих галузях. Можна назвати наукові розробки таких авторів, як В. Боняк, О. Калпінська, Н. Ракша, В. Сирих, В. Спаська, О. Стульникова, О. Теплякова та ін. Водночас за рамками наукового дослідження залишилися поняття, сутність захисту суб'єктивного права на освіту та права на його здійснення.

Метою нашої статті є з'ясування поняття та сутності захисту суб'єктивного права на освіту і права на його здійснення.

Аналіз освітнього законодавства свідчить, що в ньому поверхово врегульовано відносини захисту суб'єктивного права на освіту. Право батьків захищати законні інтереси своїх дітей у відповідних державних органах і суді гарантується ст. 60 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ. Проте законодавець надає можливість батькам захищати лише законні інтереси дітей, безпідставно не передбачивши право захисту їхніх прав. Крім того, слід було б узаконити можливість батьків звертатися за захистом права на освіту своїх дітей не лише до державних органів, а й до громадських організа-

цій та гарантувати його здійснення особам, які навчаються. Натомість, в абзаці 16 частини 1 статті 51 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ законодавець проголошує право на захист осіб, які навчаються, від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність. До того ж, у цьому положенні право на захист викладено абстрактно, оскільки не називаються ні форми, ні правові засоби, ні способи захисту, невідомий механізм його реалізації.

Враховуючи фізіологічні особливості, як правило, дитячого та молодого організму осіб, які навчаються, законодавець у ст. 56 аналізованого закону визначає обов'язок педагогічних та науково-педагогічних працівників захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам. Доречно зауважити, що зміст цього положення відображено й у інших освітніх законах. Крім того, в абзаці 3 частини 2 статті 28 Закону України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. № 2628-III гарантується ще й захист дитини від будь-якої інформації, пропаганди та агітації, що завдає шкоди здоров'ю, моральному та духовному розвитку. Позитивно оцінюючи такі нормативні положення, розуміючи їх важливість для реалізації права на освіту, все ж таки, необхідно визнати, що вони не розкривають ні поняття, ні сутності захисту права на освіту.

У контексті нашого дослідження, доречно зазначити, що кожен з освітніх законів гарантує соціальний захист особам, які навчаються. Аналіз нормативних положень свідчить, що цей термін вживається в законах у значенні «соціально-захисної діяльності держави щодо забезпечення населення від негативних наслідків

соціальних ризиків» [1, с. 91]. Відтак соціальний захист осіб, які навчаються, необхідно розуміти вужче, ніж захист права на освіту, оскільки одержувачами соціальних благ є не всі особи, які навчаються, а лише ті, які зазнають соціальних ризиків. Суб'єктами ж їх надання є державні органи з соціального захисту або інші уповноважені державою суб'єкти, що діють у соціальній сфері.

Таким чином, у базових освітніх законах відсутні поняття захисту права на освіту, а також права на його здійснення, не конкретизовані питання форм, засобів та способів такого захисту. Зазначене знижує його ефективність і доводить необхідність розробки теоретико-правових засад.

Щоб з'ясувати поняття та сутність права людини на захист суб'єктивного права на освіту, розкриємо доктринальні підходи вчених стосовно таких понять, як «захист права» та «право на захист».

Зауважимо, що у поглядах науковців щодо власне поняття «захист права» немає одностайності. Не вдаючись до аналізу різних точок зору, наведемо їх узагальнення, які здійснили вчені. Зокрема Д. Муратова виділяє декілька підходів, відповідно до яких захист суб'єктивного права розглядається як: а) система заходів; б) діяльність державних органів або дії суб'єкта захисту; в) система юридичних норм; г) реалізація права на захист, яке є самостійною суб'єктивною правомочністю [2, с. 18].

Систематизувавши погляди науковців з цього питання, А. Павлов зводить їх до таких основних теорій: «функції» (тлумачить захист як загальну функцію, що здійснюється компетентними органами); «засобу» (захист розуміється як система засобів для боротьби з правопорушеннями); «діяльності» (захист є діяльністю уповноваженого чи компетентного органу щодо усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав) [3, с.11-12].

Аналіз загальнотеоретичних та галузевих праць з питання захисту права дає можливість стверджувати, що серед названих теорій в сучасній доктрині переважає концепція «діяльності». Популярність останньої вимагає детальнішого розкриття її суті. У зв'язку з чим необхідно проаналізувати окремі дефініції вчених, в яких виражається означена теорія.

Так, С. Куров, присвятивши своє дослідження розкриттю захисту прав суб'єктів майнових відносин саме у сфері освіти, вважає, що ним є «забезпечення реально здійснення цього права в умовах замаху, посягання на нього, створення перешкод в реалізації, а також у разі його оскарження» [4, с. 180-192]. Загалом позитивно оцінюючи аналізоване поняття, вважаємо, що для повноти викладу, цій дефініції бракує вказівки на суб'єктний склад забезпечення захисту права на освіту.

С. Алексєєв вважає, що захист права – це державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [5, с. 280]. На наш погляд, не втрачаючи свого значення, таке визначення в умовах розвитку демократичного суспільства є вузьким, оскільки зводить захист лише до державно-примусової діяльності, обходить інституції громадського суспільства та самозахист.

Критично оцінюючи запропоновану С. Алексєєвим дефініцію, Т. Пашук зазначає, що аналізоване визначення має хиби, навіть якщо його розглядати суто в контексті державно-юридичного захисту прав людини [6, с. 40-52]. Вчений вбачає у цій дефініції такі недоліки: а) поняття захисту зводиться до відновлення порушеного права і не включає, у необхідних випадках, заходи юридичної відповідальності; б) окрім юридичної відповідальності, правовий захист виключає зі свого поняття й інші види державного примусу. Якраз у контексті дослідження права лю-

дини на державний захист Т. Пашук пропонує розуміти під державно-юридичним захистом правозастосовну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів, спрямовану на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідно для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або ж на попередження чи припинення його порушення.

Як бачимо, в цьому визначенні дослідник відображає декілька аспектів державно-юридичного захисту: а) пов'язує його з правозастосовною юрисдикційною діяльністю; б) визначає його спрямованість на примусове здійснення юридичного обов'язку, завдяки чому не залишає за межами захисту юридичну відповідальність; в) розкриває його сутність не лише через відновлення вже порушеного права, а й через попередження чи припинення його порушення, чим збагачує зміст цього правового явища.

Вважаємо, що останнє положення не можна обійти увагою, оскільки воно неминуче потребує розкриття співвідношення між категоріями «охорона права» та «захист права». Узагальнивши погляди вчених на означену проблему, зведемо їх до декількох основних концептуальних позицій. Одна з них ґрунтується на ототожненні цих понять, на тлумаченні їх як слів-синонімів (Л. Воеводін, Н. Вітрук, В. Тарасова, Н. Боброва, І. Ростовщиков, В. Темченко). Зокрема В. Темченко зазначає, що поняття захисту та охорони чітко не розмежовані в міжнародних та національних нормативно-правових актах, у нормативному контексті вживаються як синоніми, можуть використовуватись у практиці як ідентичні поняття [7, с. 64].

Інша позиція полягає в тому, що категорії «охорона прав» та «захист прав» мають дещо різний зміст та співвідносяться як ціле та частина. Цей погляд підтримує низка вчених, серед яких Б. Тихонова, Н. Матузов, Є. Гіда, С. Вавженчук та ін.

Зокрема, розмежовуючи означені категорії, Б. Тихонова зазначає, що охорона прав — це сукупність різних, пов'язаних між собою заходів, які здійснюють органи державної влади і громадські об'єднання і які направлені на попередження порушень прав людини або усунення перешкод, що не є порушеннями, на шляху здійснення прав і свобод. Під захистом прав дослідниця розуміє примусовий щодо зобов'язаної особи законний спосіб відновлення порушеного права людини або самою уповноваженою особою, або компетентними органами [8, с. 11-15]. Цю позицію підтримує й Є. Гіда, на думку якого, «охорона включає заходи, що застосовуються до моменту правопорушення прав людини, а захист — після скоєння правопорушення, і, насамперед, для поновлення порушеного права людини, або ж у тому разі, коли при їх здійсненні створюються певні перешкоди, виникає суперечка тощо» [9, с. 759]. Отже, здебільшого науковці схиляються до думки, що основною ознакою, за якою можна розмежувати захист та охорону прав людини, є ступінь їх зв'язку з правопорушенням.

Крім такої ознаки, як зв'язок означених категорій з правопорушенням, А. Стремоухов вказує й на інші відмінності між ними: а) якщо захист прав реалізується лише через правові форми діяльності компетентних органів або уповноважених осіб, то охорона прав людини здійснюється шляхом як правових, так і неправових форм діяльності (економічних, політичних та ін.) органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських об'єднань; б) якщо захист основних прав передбачає наявність і дію конкретних юридичних гарантій, які встановлюються Конституцією та іншими законами і закріплюються тільки в правових нормах, то заходи охорони прав можуть бути зосереджені в різних соціальних, в тому числі й правових, нормах [10, с. 225-226].

На відміну від інших вчених, Т. Пашук, з'ясовуючи сутність державно-правового захисту прав людини у вузькому значенні, обирає критерієм для відмежування захисту від охорони не факт порушення чи непорушення суб'єктивного права, а застосування будь-якого виду державного примусу (включаючи попередження і припинення порушення) в процесі юрисдикційної діяльності (вирішення правового спору). На нашу думку, дослідник небезпідставно вказує на необхідність включення до змісту захисту прав людини не лише діяльність з відновлення порушеного права чи притягнення до юридичної відповідальності, а й з попередження чи припинення правопорушення [6, с. 43-47]. Необхідно взяти до уваги аргументи науковця з приводу того, що Цивільний кодекс України, визначаючи у ст. 16 способи захисту цивільних прав, називає такі, які належать до способів, що дозволяють попередити чи припинити попередження права (наприклад, визнання права, припинення дії, яка порушує право, визнання незаконним рішенням дій чи бездіяльності органу державної влади, його посадових чи службових осіб). Крім того, варто погодитися з думкою, що оперативні санкції та самозахист мають попереджувальний, припинюючий характер щодо порушення. Слід врахувати й існування превентивних позовів, суть яких полягає у відверненні можливого порушення права. Вважаємо, що підтверджують достовірність позиції вченого й такі факти, як тлумачення поняття «захист» в англійській зарубіжній літературі та практика діяльності Європейського суду з прав людини, які не зводять розуміння його змісту лише до ситуацій, коли право вже порушене.

На нашу думку, не зовсім доцільно розмежовувати захист та охорону прав за юрисдикційною діяльністю (у значенні вирішення компетентними органами правового спору), оскільки це звужує можли-

вий захист. У цьому разі, за межами залишається правозахисна діяльність окремих державних органів (наприклад, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Президента України), громадських організацій, самозахист. Натомість законодавство гарантує кожному право звертатися за захистом до цих органів та будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань. До того ж, захист права людини не завжди супроводжується розглядом правового спору. Юрисдикційна діяльність необхідна лише тоді, коли без неї відновити порушене право, або запобігти правопорушенню не можна.

Отже, аналіз праць вчених дає підстави стверджувати, що категорії «захист права» та «охорона права» близькі за змістом, оскільки вони є складовою частиною забезпечення прав людини. Проте, якщо говорити конкретніше, то ці поняття можна розмежувати за: 1) засобами; 2) метою; 3) зв'язком з правопорушенням або існуванням реальної загрози його вчинення.

Зокрема, якщо охорона прав людини здійснюється шляхом як правових, так і неправових засобів (правові, соціально-економічні, організаційно-технічні, виховні тощо), то захист передбачає використання лише правових засобів. Якщо мета охорони полягає в створенні умов, які б попереджали і забезпечували профілактику правопорушень, то захист спрямований на відновлення вже порушеного права, або на попередження чи припинення порушення у разі існування реальної загрози його вчинення.

Таким чином, під захистом права людини можна розуміти примусову діяльність компетентних органів, громадських організацій, або самої людини, не заборонену законодавством, спрямовану на забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною особою, необхідного для ре-

алізації права людини, або на відновлення такого права, або на припинення порушення чи його попередження у разі існування реальної загрози вчинення.

Висвітливши поняття та сутність такої категорії, як «захист права» людини, розкриємо зміст «права на захист», оскільки ці явища близькі за змістом, проте не тождні.

Поняття «право на захист» розглядається в юриспруденції по-різному і, як наслідок, існує плюралізм думок вчених. Науковці до цього часу не знайшли спільної думки стосовно того, чи слід вважати право на захист складовою частиною суб'єктивного права, чи варто розуміти його як самостійне явище, яке складається з певних правомочностей.

О. Скакун вважає право на захист одним із елементів суб'єктивного права та визначає його як можливість звертатися за підтримкою і захистом держави у разі порушення суб'єктивного права з боку правозобов'язаної особи [11, с. 353]. Сприймаючи загалом правомочність захисту як складову частину суб'єктивного права, на думку В. Грибанова, помилково зводити зміст права на захист лише до однієї можливості. Відстоюючи свою позицію, дослідник стверджує, що правомочність захисту включає: 1) можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, захищати надане йому право власними діями фактичного порядку (самозахист); 2) можливість застосовувати самою уповноваженою особою юридичних засобів оперативного впливу на правопорушника; 3) можливість уповноваженої особи звертатися до компетентних державних чи громадських органів з вимогою примусу зобов'язаної особи до певної поведінки [12, с. 211-212].

Вираз у праві на захист таких можливостей, як здійснення самозахисту та звернення за захистом не лише до компетент-

них державних органів, а й до громадських організацій, заслуговує на увагу. За умов розвитку ідеї громадянського суспільства та втрати довіри українського суспільства до державних правоохоронних інституцій видається обґрунтованим відстоювання науковцями позиції функціонування різновекторної системи захисту прав людини. Адже існування альтернативного захисту прав створює можливість людині на власний розсуд обирати той правовий засіб, який вона вважає найбільш ефективним та доцільним.

Відповідно до іншої концепції, право на захист існує не синхронно з іншими можливостями суб'єктивного права, а самостійно (Н. Г. Александров, О. С. Йоффе, М. Д. Шаргородський, Д. М. Чечот).

Відтак право на захист розглядається вченими і як складова суб'єктивного права, і як самостійне суб'єктивне право. На нашу думку, незалежно від будь-яких характеристик право людини на захист гарантується Конституцією України, рядом інших законів та міжнародно-правових актів, тобто існує об'єктивно. Зауважимо, що в цій статті ми розглядаємо право на захист як складову суб'єктивного права на освіту, а саме, як одну з його правомочностей, що дає можливість особі вибирати варіант правомірної поведінки.

На наш погляд, змістовно визначає поняття «право на захист» А. Стремоухов, вважаючи, що ним є передбачена Конституцією РФ та іншими законами можливість людини використати для захисту свого права власні дозволені законом примусові дії або звернутися до компетентних державних або міжнародних органів з вимогою примусити зобов'язану особу до правомірної обов'язкової поведінки [10, с. 275]. Ця дефініція дозволяє лаконічно та чітко розкрити сутність аналізованого явища. Проте її недоліком є те, що вона дещо звужує можливість здійснення захисних дій людиною, встанов-

леними Конституцією та іншими законами рамками. У правовій державі особа діє відповідно до принципу: «Дозволено все те, що прямо не заборонено законом», тому у визначенні необхідно було б зробити акцент на тому, що правом на захист є така можливість, яка не заборонена (а не передбачена) Конституцією та іншими законами.

Для формування дефініції «право на захист суб'єктивного права на освіту» необхідно відобразити у визначенні такі можливості його змісту: а) самостійно застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом; б) звернутися до компетентних органів або з вимогою примусового забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною особою,

або відновлення порушеного права, припинення правопорушення або його попередження у разі існування реальної загрози вчинення.

Отже, підсумовуючи матеріал, пропонуємо нашу дефініцію такого змісту: «Право на захист суб'єктивного права на освіту – це можливість особи самостійно застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом, а також звернутися до компетентних органів з метою забезпечення примусового здійснення юридичного обов'язку зобов'язаною особою, необхідного для реалізації права людини на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення або його попередження у разі існування реальної загрози його вчинення».

Література

1. *Болотіна Н. Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – К.: Знання, 2005. – 381 с.
2. *Муратова Д. А.* Правовая природа способа защиты гражданских прав / Д. А. Муратова // Российская юстиция. – 2009. – № 4. – С. 16-20.
3. *Павлов А. А.* Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях / А. А. Павлов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 203 с.
4. *Куров С. В.* Защита прав субъектов имущественных отношений в сфере образования / С. В. Куров // Ежегодник российского образовательного законодательства. – 2009. – Т. 4. – Вып. 4 (декабрь). – С. 180-192.
5. *Алексеев С. С.* Общая теория права / С. С. Алексеев. – Т. 1. – М., 1981. – 359 с.
6. *Пашук Т. І.* Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Т. І. Пашук. – Львів: Світ, 2007. – 220 с.
7. *Темченко В.* Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав людини / В. Темченко // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 2-3. – С. 58-65.
8. *Тихонова Б. Ю.* Субъективные права советских граждан, их охрана и защита: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1972. – 16 с.
9. *Гіда Є.* Права людини (охорона і захист) / Є. Гіда. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 759-760.
10. *Стремоухов А. В.* Правовая защита человека / А. В. Стремоухов. – М.: Норма, 2006. – 352 с. – (Краткие учебные курсы юрид. наук).
11. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: Підруч. / Пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
12. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип / В. П. Грибанов. – М.: Статут, 2001. – 411 с. (Классика российской цивилистики).